

JOHANN ANGELIUS WERDENHAGEN ÉS
A PETERSENI APOKATASZTASZISZ¹

REZÜMÉ

A 17. századi, főként jogtörténeti munkáiról ismert szerzőt, Johann Angelius Werdenhagent (1581–1652) bőven idézi Johann Wilhelm Petersen *Mysterion apokataseos panton* című (1700–1710) háromkötetes munkájának előszavában mint teóriájának, a *mindenek helyreállítása* tanának egyik közel kortárs német elődjét. A Petersen által említett Werdenhagen-mű, az Angelus Marianus néven közzétett *Offene Hertzens-Pforte... zu dem wahren Reich Christi* (1632) ismeretlen a magyar kutatásban, s a német szakirodalom se tud a Petersen-munkával való kapcsolatról. Az ügy azért is fontos nekünk, mert Petersen e munkái a 18. század elején az erdélyi szászok körében jó egy évtizeden át erősen meghatározták a vallási-filozófiai gondolkodását egy olyan értelmiségi csoportnak, amelynek szellemi vezetőjét a szász királybíróban jelölhetjük meg. – Werdenhagen a *Vierzig Fragen von der Seele* c. Böhme-művet fordítja latinra, s ugyanennek olvasásáról, terjedéséről szólnak az első nyugat-magyarországi adatok.

KULCSSZAVAK: örök evangélium, Apocatastasis panton (mindenek helyreállítása-tan), egyházkritika, erdélyi szászok, radikális pietizmus

RESÜMEE

*Johann Angelius Werdenhagen und das Mysterion Apocataseos panton
von J. W. Petersen*

Der vor allem durch seine rechtshistorischen Schriften bekannte Johann Angelius Werdenhagen (1581–1652) wird von Johann Wilhelm Petersen im Vorwort zu seinem dreibändigen Werk *Mysterion apokataseos panton* (1700–1710) reichlich als nahe zeitgenössischer deutscher Vorläufer seiner Theorie der *Wiederbringung aller Dinge* zitiert. Das von Petersen genannte Werdenhagen-Werk, das unter dem Pseudonym Angelus Marianus erschienenene *Offene Hertzens-Pforte... zu dem wahren Reich Christi* (1632) ist in

¹ A tanulmány az NKFIH-OTKA 116234. számú pályázata támogatásával készült. .

der ungarischen Forschung weitgehend unbekannt, seine Verbindung zu Petersens Werk wurde bislang sogar in der deutschen Fachliteratur nicht thematisiert. Für uns ist dieser Sachverhalt deswegen von großer Bedeutung, weil dieses Werk von Petersen Anfang des 18. Jahrhunderts ein gutes Jahrzehnt lang maßgeblich das religionsphilosophische Denken eines intellektuellen Kreises unter den Siebenbürger Sachsen bestimmten. Der geistige Anführer dieses Kreises war der Königsrichter der Siebenbürger Sachsen. – Werdenhagen übersetzt das *Vierzig Fragen von der Seele* von Jakob Böhme ins Lateinische. Die ersten Angaben aus Westungarn stehen dafür, dass dieses Werk da gelesen und verbreitet wurde.

SCHLÜSSELWÖRTER: Ewiges Evangelium, Apocatastasis panton (Wiederbringung aller Dinge), Kirchenkritik, Siebenbürger Sachsen, Radikaler Pietismus

*

A 17. századi, főként jogtörténeti munkáiról ismert szerzőt, Johann Angelius Werdenhagent *Mysterion apokatastaseos panton* című háromkötetes munkájának (1700–1710) előszavában idézi. Johann Wilhelm Petersen, mint teóriájának, a *mindenek helyreállítása* tanának egyik közel kortárs német elődjét. Noha Werdenhagennek néhány jogi témájú munkája fellelhető még magyarországi könyvtárakban is, azért fontos ő nekünk, mert a Petersen által említett műve, az Angelus Marianus néven közzétett *Offene Hertzens-Pforte... zu dem wahren Reich Christi* ismeretlennek tűnik. Az ebből citáló Petersen munkái viszont a 18. század elején az erdélyi századok körében jó egy évtizeden át erősen meghatározták a vallásfilozófiai gondolkodását egy olyan értelmiségi csoportnak, amelynek szellemi vezetőjét a segesvári származású orvosban, 1710-től szász királybíróban, Andreas Teutschban jelölhetjük meg.

Johann Wilhelm és felesége, Johanna Eleonora Petersen² a 17. század végén annak az Órigenész óta jelenlévő és több száz évenként feltörő fel fogásnak a képviselői, ami szerint a teremtés eonok hosszú sora után visszatér az eredeti tökéletes állapotba, éspedig a teljes természeti világ, angyalok, emberek, sőt végül az ördög is. Ennek megfelelően a bűnösök is, egy megtisztító eljárás után, elnyerhetik az üdvösséget. A végítélet kettős kimenetelét így tagadó álláspont a keresztyény egyházak mind egyikében – érthető módon – ellenkezést, vitát, cáfolatot váltott ki. Gazdag életművükből (a feleség is teológiai író volt, és mindketten írtak ön-

² Munkásságukról sok színvonalas idegen nyelvű írás, sőt monográfia helyett most csak disszertációnkra utalunk: FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 115–122.

életrajzot is) most azokat a munkákat jelezzük csak, amelyek a fenti teória szempontjából elengedhetetlenek: a Johanna Eleonora Petersenhez köthető *Das Ewige Evangelium*ot (1698) és Johann Wilhelm Petersen háromkötetes folió-művét, a *Mysterion apokatastaseos panton, Das ist: Das Geheimniß Der Wiederbringung aller Dinge* (1700–1710)³ címűt. Ez utóbbi teljes címe tartalmazza görögül és németül elméletük nevét, amit latin terminussal *restitutio omnium rerum*, magyarul a mindenek helyreállítása⁴ tanának neveznek.

A házaspár – saját vallomásuk szerint – e tanhoz az 1624–1704 közt élt angol Jane Leade revelációra épülő írásait megismerve jutott, amelyeket közös patrónusuk, a brandenburgi arisztokrata, Dodo von Knyphausen közvetített.⁵ Ők, mint vallják, ennek az elméletnek az alapját a Bibliában találták meg. A bibliai helyek közül az emelkedett ki korábban is, amely szerint Krisztust „az égnek kell magába fogadnia mind az időkig, míglen újjá teremtetnek mindenek; a mikről szólott az Isten minden ő szent prófétájának szája által eleitől fogva” (ApCsel 3,21). Petersenék okfejtésében (és Leade vízióiban) ez a János Jelenések angyalának örök evangélium-üzenete is, amit „a föld lakóinak... minden nemzetségnek és ágazatnak, és minden nyelvnek és népnek” kell hirdetnie (Jel 14,6). Az angyal hirdette egyetemes érvényű jóslat már a középkorban igen jelentős volt, Joachim da Fiore – s főleg követői – radikális megújulást hirdető programjában emlékeztetnek a bibliai *evangelium aeternum*ra.⁶

Johann Angelius Werdenhagen (1581–1652) helmstedti polgárcsaládból származott, szülővárosa egyetemén tanult, majd húsz évesen mint nemes urak kísérője hosszú peregrinációra indult (Jéna, Altdorf, Tübingen, Heidelberg és Strassburg), ugyanilyen minőségben évekig tanult még a lipcsei egyetemen és Giessenben. Már ez időben a braunschweigi udvarnak kisebb diplomáciai szolgálatokat tett. 1614-ben helmstedti professzúrára aspirált, ekkor sikertelenül. Heinrich Julius braunschweig-

³ Az első kötet nyomtatási helye: Pamphilia [= Offenbach].

⁴ Bizonyosan van korábbi példa is, itt csak az *Arnd Jánosnak ... az Igaz keresztyénségről írott négy könyve* (1741) 2. könyv XLIV. részére utalunk: „a minden dolgoknak jövődöbe helyreállításának és az örök boldogságnak reménsége által...”

⁵ A brandenburgi államférfi rendszeresen finanszírozta Leade és angol elvrokonai írásainak németre fordítását, kiadását. Ld. Markus MATTHIAS, »Preußisches« *Beamtentum mit radikalpietistischer »Privatreligion«: Dodo II. von Innhausen und Knyphausen (1641–1698) = Der radikale Pietismus*, hrsg. Wolfgang BREUEL et al., Göttingen, 2011, 189–210, (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 55).

⁶ Herbert GRUNDMANN, *Ausgewählte Aufsätze. Teil 2: Joachim von Fiore*, Stuttgart, 1977, 176–187, 409–417.

lüneburgi herceg támogatásával két év múlva elérte ezt, az etika profeszszora lett, de egy szemeszteren kívül nincs adat egyetemi munkájáról. A mellőzés a biográfiai lexikon szerint „vallási nézetei” miatt történhetett.⁷ Jogi, etikai munkásságában végig meghatározó marad az emberi értelem primátusát tagadó beállítódás, politikai arisztotelizmus-ellenesség. Távol áll azonban a lutheránus ortodoxiától is, a szívbeli kegyesség hangsúlyozásával. A reformáció jubileumára kiadott beszédei (*Verus Christianismus, fundamenta religionis nostrae continens*, 1618) szintén ezt dokumentálják. A mindkét táborral szembeni fenntartásai miatt 1618-tól hivatali pályára lépett, Magdeburg város syndikusa lett, braunschweigi követ, majd 1627-ben hamburgi syndikátusra pályázott, eredménytelenül. Ezekben az években sokakkal ellentétbe került, főleg teológusokkal: városi lelkészekkel, a magdeburgi dóm kanonokaival, wittenbergi profeszszorokkal. Közben jogi munkáival már a 20-as években elismert lett. Ekkor, 1627-ben ment Hollandiába, ahol hat évig előbb Leidenben, majd Hágában élt. (Erre az időszakra még visszatérünk.) Németalföldről visszatérve Johann Friedrich von Bremen tanácsosa lett, majd újra Magdeburg és a braunschweigi Ágost herceg szolgálatába lépett, és Hansavárosokban volt követ. Mint független jogi író és a vallási tolerancia híve, komoly diplomáciai tekintélyt élvezett. Hivatalos közvetítő volt a császáriak és a svédek közötti béketárgyalásokon. Ezért 1637-ben a birodalmi nemesség sorába emelték. Betegsége megakadályozta hosszabb utazások megtételét, székhelye ekkor már Lübeck volt, ahol diplomáciai tevékenysége mellett irodalmi munkásságát is folytatta. Az 1648-as béke létrejöttében is fontos szerepe volt. 1652-ben halt meg.

Külön ki kell emelni a hat éven át tartó nyugodt alkotó időszakot, amelyet Németalföldön töltött. Több egyetemre is hívták a tekintélyes költőt, tudóst, de a hívást elutasította. Fontos műveit írta vagy fejezte be, jelentette meg itt: *De Rebuspublicis Hanseaticis* (Leiden, 1629), *Introductio universalis in omnes Respublicas sive Politica Generalis* (Amszterdam, 1632). – Jogász és történész kortársaitól eltérően platonista alapon képzelte el a körvonalazta az államélet és a politikatudomány radikális reformját. Nem függesztette föl e műveiben sem vallási koncepcióját, sokat beépített ebből. Így még a krisztocentrizmus misztikus töltetű eszméje is helyet kaphatott itt, persze a keresztény felekezetek, sőt a nagy vallások egyenrangúságának elismerése mellett. Kora politikai filozófiájáról Horst Dreizel olyan összefoglalást adott a híres „Ueberweg” kézikönyvben, ami

⁷ ADB 41, 759-762. Életrajzi adatait főként innen vettük.

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz85073.html#adbcontent>

külön fejezetben tárgyalja Werdenhagen e műveit, mint a keresztény platonista államfelfogás kései reprezentánsait.⁸ A tudós jog- és politikatörténész mutatkozik meg Bodin-kommentáiraiban és Erasmus béke-írásainak nagyon időszerű kiadásában.⁹

Jacob Böhme korai recepciójában kitüntetett hely illeti meg Werdenhagent mint a suszter-filozófus első fordítóját (nagyobb Böhme-szövegek németül is csak 1631-ben jelentek meg először). Werdenhagent hazai intellektuális kapcsolatai is predestinálták erre a feladatra, Böhme latinul való megszólaltatására, tudós kommentárral.¹⁰ Az írást, a Böhme-kéziratot még Németországban ismerte meg és kapta Balthasar Walthertől; de itt, Hollandiában készült el, és jelent meg a *Negyven kérdés a lélekről* (*Vierzig Fragen von der Seelen Urstand, Essentz, Wesen, Natur und Eigenschafft*) című mű latinja: *Ψυχολογια vera I[acobi] B[Boehmii] T[eutonici] XL Questionibus explicata et Rerum Publicarum regimini ac eorum Maiestatico Iuri applicata*. Amszterdam, 1632).¹¹ Hatalmas gyűjtőkötet volt ez, 700 oldalt is meghaladó terjedelemben figyelmen kívül maradt más Böhme-írásokat és dokumentumokat ad közre. Rendkívüli visszhangra utal, hogy a műből – kardinálisok kérésére – hivatalosan rendeltek meg negyvennél több példányt Rómába.¹²

Werdenhagen egyik elemzője külön kiemeli ezt az 1632-es évet, mint különböző tárgyú, műfajú írásai keletkezésének és kiadásának idejét.¹³ Ekkor jelent meg először az előbb már említett *Politica Generalis* és az *Offene Hertzens-Pforte... zu dem wahren Reich Christi* szintén Hollandiában,

⁸ *Die Philosophie des 17. Jahrhunderts*, Bd. 4.: H. HOLZHEY et al. (ed.), *Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation, Nord- und Ostmittel-Europa*, Basel, 2001, 677, 689–693, 742.

⁹ Terjedelmes gyűjtemény ez: *Des. Erasmi Roterodami Libellus vere aureus Pacis Undique gentium eiectae Querelam a J. A. a W*, Frankfurt/M., 1642.

¹⁰ Johannes Tancke és Balthasar Walther, tekintélyes paracelsiánus orvosok barátai voltak, Böhme környezetéből szoros kapcsolatban állt az írói kör vezéralakjával, Abraham von Franckenberggel is.

¹¹ Carlos GILLY, *Wege der Verbreitung von Jacob Böhm's Schriften in Deutschland und den Niederlanden = Jacob Böhm's Weg in die Welt*, hrsg. Theodor HARMSEN, Amsterdam, 2007, 82–83. – Ez a mű és az *Introductio universalis* végig, 1966-ig a római indexen maradt. – Újabban: Jost EICKMEYER, *Ein Politiker als Böhmist: Johann Angelius Werdenhagen (1581–1652) und sein „Psychologia Vera I[acobi] B[öhmii] T[eutonici]“ (1632) = Offenbarung und Episteme: zur europäischen Wirkung Jakob Böhm's im 17. und 18. Jahrhundert*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN und Friedrich VOLLHARDT, Berlin, 2012, 67–91.

¹² Carlos GILLY, *i. m.*, 83, 415. 44. jegyzet, 418. 56. jegyzet.

¹³ Alfred VOIGT, *Über die Politica generalis des Johann Angelius v. Werdenhagen (Amsterdam 1632)*, Erlangen, 1965 (Erlanger Forschungen. Reihe A: Geisteswissenschaften 17), 7.

Leidenben.¹⁴ A szerző Axel Oxenstiernának, a svéd kancellárnak ajánlja az utóbbi könyvet, ami nagy felháborodást váltott ki német földön Werdenhagen korábban is kifejezésre juttatott egyházkritikus álláspontja miatt. A könyv fő üzenete: az üdvözülésnek nem feltétele az egyházi intézményrendszer, a papi rend, különösen nem a dogmák, egyetlen feltétel van, a szeretet. A tíz caputból álló mű ennek a szeretetnek a kifejtése, gyakorlásának részletezése: aki a szeretetet bírja, az Istentől született (wer da lieb hat, der ist auss Gott gebohren) – írja.¹⁵ Nem csupán a kereszténységen belül érvényes ez a tétel, hanem minden emberre: minden nép, amely istent féli és igazságot cselekszik, kedves őelőtte (ApCsel 10,35 alapján: allerley Volck, das Gott fürchtet und recht tut, das ist Ihm angenehm).¹⁶ Végül, a IX–X. caputban eljut az üdvözüléshez, a Krisztushoz térőkhöz és az ő Birodalmához: nem csupán az összezavarodott keresztények, hanem minden zsidó, török, pogány, az egész világ végül megtér hozzá, és ő is áradó irgalmát az egész világon minden emberre, minden lényre, teremtményre kiterjeszti (nicht nur die verwirreten Christen untereinander, sondern auch alle Juden, Türcken und Heyden zugleich, ja aller Welt Ende zu sich bekehre, darumb Er auch überschwenckliche Barmherzigkeit an allen Menschen in der gantzen Welt, ja auch an allen Creaturen und Geschöpfen erweisen wird.)¹⁷

Werdhagen itt kiemelt munkái – köztük az anyanyelven írt és megjelent mű, az *Offene Hertzens-Pforte*¹⁸ – egykorú hatásáról Petersenhez hasonlóan nyilatkozik kortársa, Gottfried Arnold máig is olvasott Kirchen- und Ketzerhistorie-jában. Gazdag idézeteket záró összefoglalásában a szociológiailag is páratlanul széles körű hatást azzal is magyarázza, hogy igen jó kapcsolatot ápolt, és sok barátot szerzett egy szokatlan körben, a művelt tisztviselők, egyszerű emberek, de a legmagasabb hivatali rangot viselő világiak körében is: „viele unter hohen und niedrigen... da in jener viele Cantzler / geheimde und andere Rathe Stadt-Syndici und Burge-

¹⁴ Én a harmadik kiadást használtam, a digitalizált 1685-öst: *Angeli Mariani / Offene Hertzens-Pforte Oder Getreue und freye Einleitung / Zu dem Wahren Reich Christi / Erstlich zu Leiden getruckt / bey Jacob Marci / Zum drittenmal nun auffgelegt / [S.l.], 1685.*

http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN856225711&PHYSID=PHYS_0009&DMDID=

¹⁵ Cap. VII. p. 44.

¹⁶ Cap. VIII. p. 47.

¹⁷ Cap. IX. p. 60.

¹⁸ A sok kiadást megért és sokáig nagy visszhangot kiváltott könyvecskének helye volna a korai pietizmus áttekintéseiben, de a négykötetes *Geschichte des Pietismus* (1993–2004) nem említi a szerző nevét sem.

meifter unter Werdenhagens freunde / collegen und gønner gerechnet werden.“¹⁹ Arnold nyomatékosan és egyetértőleg idézi azokat a helyeket, ahol Werdenhagen arról ír: az olyan zsidók, törökök, pogányok is üdvözülhetnek, akik akár nem is ismerik a keresztény tanítást, de szívükben ott van a krisztusi szeretet. Ennek a gondolatnak rendkívül heves negatív visszhangja is támadt. Ismételten veszedelmes ateizmust kiáltottak ortodox-luteránus röpiratszerzők.²⁰ Nem sokkal enyhébb volt a református brandenburgi udvar reakciója sem: egy 1700 június 25-iki rendeletben veszelvényes és tévútra vivő szerzők közt Angelus Marianus is ott van.²¹

Visszatérünk Petersenre, akinek „befogadó aktusa” – tudtunkkal – nem keltette fel a kutatás figyelmét. A *Mysterion apokatastaseos panton* című munkájának már első kötete sem egységes mű (még nyomdai értelemben sem). Különböző dialógusok, értekezések, traktátusok gyűjteménye. Az első kötet első darabja rögtön Johanna Eleonora Petersen *Ewiges Evangeliuma*. Johann Wilhelm Petersen hosszú előszót illeszt az első kötet elé: ebben összefoglalja műve fő mondandóját és utal azokra a művekre és szerzőkre, akik legfontosabb előzménynek tekinthetők. Itt nem csupán tudós teológusok szubtilis értekezései kerülnek elő, hanem laikus írók is, akik csupán megsejtették az apokatastasis panton, a mindenek helyreállítása tan igazságát vagy annak valamelyik fontos részletét (esetleg pl. az örök kárhozat dogmáját vélték tarthatatlannak). Az előszóban kiemelt szerzők a következők: a mindenek helyreállítása gondolatát a Bibliából kibontó Órigenészt csak röviden idézi itt, ezután rögtön Werdenhagen fent már szóba került Angelus Marianus néven írt *Offene Hertzens-Pforte* című munkája következik. Majd a chiliaszta Petrus Serrarius latin munkáiból jönnek hosszú idézetek, őt Guillaume Postel követi, aztán újra egy laikus német van soron, Samuel Zincknek, a drezdai polgármester fiának legújabbban kezébe került műve.

¹⁹ Gottfried ARNOLD, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie*, Bd. 2 (T. 3/4), Frankfurt/Main, 1700, 92.

²⁰ Egy Arnold főműve ellen készült terjedelmes áttekintés sorra veszi több évtized szitkált-átkait a „tűzrevaló” könyvecske, a *Herzenspforte* ellen: [Andreas David CAROLUS], *Wirtenbergische Unschuld, Durch Christliche Prüfung dessen, was Herr Gottfried Arnold... und seiner so genannten Kirchen- und Ketzer-Historie einverleibt hat...* Ulm, 1708. 489–492, idézi Tobias Wagnert, a spekulatív ateizmus szakértőjét még 1677-ből; szerinte a kötet joggal lett „ohne Bedacht vor Atheistisch und des Feuers würdig geachtet”.

²¹ A tilalmazó rendeletet közli Jürgen BÜCHSEL (*Gottfried Arnolds Weg von 1696 bis 1705: sein Briefwechsel mit Tobias Pfanner und weitere Quellentexte*, Halle [2011], 237–238.), az üggyről és Petersen hasonló megítéléséről *uo.*, 31, 61, 234–236.

A teljes, háromkötetes műben hatalmas kresztomátiát kapunk, a teológia és a filozófia történetének minden korszakából válogatott szerzőket és műveket vonultat fel az egyházatyáktól (Órigenész mellett Alexandriai Kelemen) középkori teológusokon át (mint Johannes Scotus Eriugena) humanistáig (mint a kötet élén képével is szereplő Coelio Secundo Curione) majd a 16–17. századi heterodoxia több markáns figurájának egy-egy műve (pl. David Joris, Anne Conway, az előszóban már idézett Serarius, Antoinette Bourignon és persze Jane Leade) szolgál elméletének bizonyítékául.²²

Petersen az előszóban²³ tehát az *Offene Hertzens-Pforte* IX. fejezetéből idéz,²⁴ és ezután megjegyzi, hogy a szerző pompásan megfogalmazta az örök evangélium lényegét és erejét, de nem értette minden körülményét, terjedelmét, tágasságát (noch nicht nach allen Umständen, und nach der Länge und Breite verstanden). És igaza is van. Könyve előszavában Angelus Marianus a földi dolgok iránt kapdosókról mondja: A teremtett dolgok az idő beteltelével ismét visszatérnek a chaosba, testi ruhájukat elvesztik, és érdemük szerint örök gúny lesz az övék. (Dann alle geschaffene Dinge [...] müssen mit der zeit Erfüllung wieder in ihr Choas [!] einkehren, und ihren cörplichen Rock verlieren, oder nach verdienst zum ewigen spott werden.²⁵) Petersenék tanításának viszont épp az az újdonsága, hogy Órigenész alapján az örök evangéliumot úgy értelmezik: Isten a Krisztus tanításának megfelelően élőket – még, ha azok őt nem is ismerték – üdvözíti; s ezt összekötik az általános megváltás (Allversönung), minden teremtmény megújításának gondolatával s megvalósulásának reményével.

*

Ez a dolgozat sok mindennel marad adós, amit nem ment, csak magyaráz a német eszmetörténetben Werdenhagen alakja és munkássága kutatásának, megismertetésének kezdetleges állapota.²⁶ Ettől függetlenül ránk

²² Az idézett szerzők egy kis csoportjáról már írtunk: FONT Zsuzsa–KESERŰ Bálint, *Apokatasztaszisz felé hajló szentháromságtagadók*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, 30(2011), 151–159.

²³ PETERSEN, *Mysterion*, I. 1)(b-. 2)(a, Vorrede.)

²⁴ Cap. IX. 52–54. (Petersen az általa megjelölt oldalszámok szerint nyilvánvalóan az első, 1632-es kiadást idézi.)

²⁵ *Offene Hertzens-Pforte*, Vorrede, p. 11.

²⁶ Ezt nyomatékosan hangsúlyozza a legutolsó értékelési kísérlet: Jost EICKMEYER 2012. és uő. az új Killy-Kühlmann Literatur-Lexikonba írt cikkében.

vár, hogy felfigyeljünk és figyelmeztessünk arra, ami térségünkben visszhangot, kapcsolatot jelez. Ilyesmi módszeres keresése még hátravan; addig egyelőre csak utalunk érdemes a véletlen előkerülő néhány esetre. A bécsi Johann Permeier és a Pozsonyban élő dúsgazdag Melchior Beringer egyedülálló vállalkozásába, Johann Arndt Postillájának posztumusz kiadásába szakértőként is bevonták a távol élő Werdenhagen.²⁷ Ettől függetlenül Permeier és Beringer éppúgy hozzájutnak Böhme *Vierzig Fragen*éhez, mint egy soproni „olvasókör” tagjai ugyanakkor;²⁸ és a sok eset közül valamelyikben talán nem egy-egy kéziratmásolat, hanem szóba jöhetett a Werdenhagen-fordítás kiadása is. Háromszáz évvel később már valószínű, hogy használta Hamvas Béla a Werdenhagen-nyomtatványt Böhme-magyarítása készítésekor,²⁹ különben mért adta volna (aligha ő találta ki) a *Psychologia vera* címet?

Az a hely, ahol Angelus Marianus nevével és az *Offene Hertzens-Pforte... zu dem wahren Reich Christi* (az 1632-ben ezen az álnéven megjelent Werdenhagen-írás) szövegrészletével Petersen fő művének (az 1700-as *Mysterion apokatastasis*nak) élén találkozunk, megérdemli, hogy részleteiben is megismerjük. Döntően a majd harmincévesre duzzadt vallásháború kellős közepén írta az akkor nagyon aktuális sorokat Werdenhagen arról, hogy „haragját kiterjeszti a világra” és „egyik szektát a másikkal bünteti most Isten”.

A bibliai helyekben gazdag szöveg – kevés kihagyással – magyarul:

„Az Örök evangélium által minden pogány, zsidó, török, minden nem keresztény meg fog térni Krisztushoz... Bizonyos ez az előttünk álló időben, és ha az Úr haragját ki is terjeszti a világra... végül baráti hangon szólít arra, hogy mindnyájan az Úr nevét mondjuk és neki szolgáljunk. Egyik szektát a másikkal bünteti most Isten, de süketek az Úr tanácsára; összegyűjti hát őket mint egy szérűre, és csépeleli őket mindenféle csapásokkal. Végül megszűnik haragja; akkor a pogányok ideje betelik, és megkönyörül Izrael egész házára is. Ők egy örök evangélium által szólíttatnak meg, és összegyűlnek minden országból, és helyreállíttatnak, visszavezettetnek abba a hazába, ami már atyáiknak megígértetett egy örök szövetség útján, és Ábrahám minden magja mellett minden pogányt is magához térít. És Izrael országát újra felállítja. Dicsőségesen jelenik meg ezután,

²⁷ A vállalkozásról: KESERŰ Bálint, *Pozsonyi projektum Arndt-művek fordítására és kiadására 1641–44-ben = Megújulás és megmaradás. Fabiny Tibor-émlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Budapest, 2009, 134–145. Werdenhagen szerepéről részletek: VISKOLCZ Noémi, *Reformációs könyvek: tervek az evangélikus egyház megújítására*, Budapest, 2006, 284–285, 319.

²⁸ VISKOLCZ Noémi, *i. m.*, 175.

²⁹ Ez 1945/46-ban készült el.

és az egész teremtést megújítja, újjászüli. Megnyilatkozik ekkor a mi Megváltónk kiáradó ereje. Egyáltalán Jézus Krisztus, a hatalmas Isten, aki eddig titokban maradt és el volt rejtve minden bölcs és írástudó és a világ okosai előtt a nyilvánkoztatás napjáig... Így születik meg az igazságosság gyermeke, minden dolgok újjászületése és megújulása által...”